

ARHEOLOŠKO-EPIGRAFSKE BILJEŠKE SA DRINE

U ovom kratkom prilogu objavljujem nekoliko manjih, dosad nepoznatih nalaza sa Drine, pronađenih u najnovije vrijeme, koji većim dijelom potiču iz onog dijela Podrinja koje je pripadalo anonimnom rimskom municipiju u Skelanima na Drini, a koje zajedno sa područjem Domavije — bez sumnje već od ranog carstva — spada među najnaseljenije predjele Bosne i Hercegovine u rimsko doba.¹ Već u to doba bili su u srednjem Podrinju razmješteni ne samo rimski garnizoni (Voljevica, Skelani) nego je već tada ovaj kraj bio i visoko urbaniziran sa brojnim naseljima i sa municipijem u Skelanima, koji je konstituiran, kako se to vidi iz počasne baze u čast cara Antonina Pija (138—161) iz Skelana (CIL III, 14219²), još prije 158. g. n. e., a koji, po mom mišljenju, treba identificirati sa **municipium Malvesi [a?] tium**.³ Ovaj nam je municipij odskora poznat sa jednog nadgrobnog spomenika iz Podrinja, na kojem se spominje jedan dekuriion **municipi Malvesi [a?] tium**, dakle onog istog municipija koji se na spomenicima iz Skelana, Visibabe i Užičke Požege javlja u obliku skraćenice m(unicipium) M, odnosno m(unicipium) Mal...³

Iz ovog dijela Podrinja dosad su objavljeni već brojni antički spomenici, a najbrojniji iz samih Skelana.⁴ Novi nalazi iz Crvice i Skelana, koje ovdje objavljujem, ne donose neke nove značajnije podatke, nego samo dopunjuju donekle već poznatu sliku o ovom dijelu naše zemlje u rimsko doba, a po svojim formalno-stilističkim osobinama potpuno se uklapaju u već poznate forme sa Drine.

I. CRVICA

1. Votivni žrtvenik u obliku prizme, sasvim jednostavne izrade, bez ikakvih ukrasa, sa natpisom (sl. 1). Spomenik je izrađen od jedrog vapnenca (dim.: 85×55×30 cm). Natpis je uklesan dosta visoko. Spomenik već više godina leži pored ceste kraj zgrade osnovne škole u Crvici i ne zna se odakle je dovezen, ali gotovo je sigurno da potiče iz Crvice, koja leži samo 5 km nizvodno od Skelana, a iz koje je objavljeno nekoliko stela i cipusa sa natpisima.⁵ Ara je u najnovije vrijeme prilično oštećena.

Dosta pravilna slova monumentalne kapitale otučena su u novije vrijeme. Visina slova iznosi: 9 cm u prvom, 6 u drugom i 7 cm u trećem retku:

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) / T(itus) Fl(avius) Alba[nus] / v(otum) s(olvit) m(erito).

Gentile Flavius dosta je često u dolini Drine, a nekoliko puta je potvrđeno i u susjednim Skelanima, koji su — po svoj prilici

Sl. 1 — Ara iz Crvice

— dobili municipalitet od Flavijevaca, kao i Sirmium koji je vršio snažan uticaj u dolini Drine.⁶ Tito Flavije Alban (kognomen Albanus, često se javlja na Drini, i vjerovatno je samo romanizirani oblik odgovarajućeg keltskog imena) i pored pune onomastičke rimske formule (*tria nomina*), pripada onome sloju domaćih ljudi, koji su zarana stekli rimski civitet.

Sudeći po formalnim i sadržajnim osobinama natpisa, posebno po tročlanoj formuli dedikanta, spomenik nije stariji od drugog ni mlađi od polovice trećeg vijeka.

2. Cipus (*cippus*) sa likom Atisa na prednjoj strani, prelomljen u tri dijela (sl. 2). Visina 1,44 (0,76+0,64), širina 0,60 i debljina 0,42 m. Donji dio spomenika, visok 76 cm, dobro je sačuvan (sl. 2), dok je gornji dio dijelom uništen, a dijelom teško oštećen. Sačuvao se samo dio gornjeg desnog ugla sa glavom Atisa.

Božanstvo je prikazano na plinti (koja svojim oblikom podsjeća na konja) u poznatom stavu žalosti i oplakivanja, prekriženih nogu. Desnicom se oslanja na izvrnuti pedum koji se nalazi uz lijevi bok, a lijevom rukom dodiruje obraz. Odiijelo je orijentalno: kratka tunika sa hlamidom prebačenom preko leđa i sa frigijskom kapom na

Sl. 2 — Cipus sa likom
Atisa iz Crvice. Gornji
dio je uglavnom propao

glavi, dok su uske hlače prilegle uz tijelo. Figura je predstavljena u profiliranom okviru koji na rubovima zatvara široka bordura od gusto poredanih listova, a koja na donjoj strani prelazi u volute. Bordura se nastavlja i na uže strane cipusa koje su, izgleda, bile prazne.

Kompozicija i u pojedinostima odstupa od konvencionalnih normi, tako, npr., Atis se ne naslanja na bakiu nego na pedum, atribut koji mu je pripadao kao pastiru, dok nije kontaminiran sa Mitrinim kultom. Spomenik se odlikuje i dobrom zanatskom obradom u tehnici visokog reljefa (visina reljefa je 8 cm!), kao i neki drugi spomenici iz Crvice i Skelana, što upućuje na to da pripadaju istoj radionici, koja je izradila brojne nadgrobne spomenike, a koja je radila vjerojatno u Skelanima u II i III st. n. e.

Spomenik je dosta sličan cipusima iz Crvice koje je objavio Patsch, ali se od njih razlikuje ne samo po kompoziciji nego i po dimenzijama.⁷

Cipus je dugi niz godina bio uzidan u štalu Tanasija Simića iz Crvice, odakle je prije nekoliko godina izvađen i tom prilikom razlupan. Potiče, kao i oba cipusa koja je objavio Patsch, sa njive zv. Rašće, koja je vlasništvo Radisava Stojkanovića, a nalazi se odmah uz Simićevu štalu. Patsch je u svoje vrijeme na Rašću, osim

Sl. 3 — Figura lava iz Skelana

spomenutih cipusa, vidio i »tesana kamenja i kapitela od pilastara«, ali se od svega toga na Rašću sačuvao još samo jedan stećak, monolitni sanduk od škrljevca sa postoljem, dok se iz njive izoravaju ljudske kosti. Prema tome na Rašću je bilo pokopno mjesto Crvičana u srednjem vijeku, a rimski su spomenici bili upotrijebljeni kao nadgrobno kamenje.

U Crvici ranije nisu bile zabilježene nikakve substrukcije, pa se nije znalo potiču li ova rimska spolija iz same Crvice ili su dovučena Drinom iz susjednih Skelana. Navodno se u novije vrijeme na njivama zv. Ljubini izorava rimska opeka u znatnijim količinama, a otkopani su i neki temelji, po čemu bi se moglo zaključiti da je i u Crvici bilo neko manje antičko naselje — a prirodni uslovi za to postoje — i da dosad objavljeni antički spomenici bar dijelom potiču iz same Crvice.

II. SKELANI

1. Figura lava, bez plinte, u ležećem stavu i uzdignute glave (sl. 3). Obla plastika, vjerojatno protoma sa nekog sepulkralnog spomenika. Izrada je dosta primitivna, obični klesarski rad, bez dubljeg poznavanja anatomije. Oštećenje na njuški (od pluga!) je iz novijeg vremena. Visina 40, dužina 48 i širina figure 22 cm. Na dnu je rupa za nasađivanje na spomenik. Materijal vapnenac, kao obično u Skelanima.

Predstave lavova, simbola vremena i njegove prolaznosti, htonskog su karaktera. Preuzete su iz orijentalnih religija, a u vrijeme kasnorimskog sinkretizma lavovi kao atributi Serapisa simboliziraju funkcije sunčevog božanstva, vječno trajanje Serapisa, s čijim se kultom stopio i Atis. Stoga u Podrinju, kao i u Sirmijumu koji je uticao na ovo područje, predstave lavova na nadgrobnim spomenicima — kao ukras i kao simbol — relativno su česta pojava.⁸ Nekoliko sličnih lavljih figura, koji su služili kao nastavci na stelama, objavio je iz Skelana i Patsch.⁹

CILJANJE

Sl. 4 — Fragment nadgrobnog spomenika ugrađen u Milicijsku stanicu u Skelanima

Spomenik je 1964. godine izoran iz njive — prilikom dubokog oranja — uzvodno od Milicijske (ranije Financijske) stanice u Skelanima, na prostoru rimskog naselja. Na njivi se nalazi i jedna izdubena kamenica od jedrog vapnenca. Kažu da je njiva puna rimskog materijala, pa plug zapinje, kao i u slučaju nalaza opisane figure.

2. U stepenište Milicijske stanice u Skelanima ugrađen je fragment nadgrobnog spomenika (dim: $1,35 \times 0,35 \times 0,30$ m). Objavio ga je u crtežu Patsch.¹⁰ To je, u stvari, lijeva polovica cipusa sa reljefom koji prikazuje jahaćeg herosa u galopu, nadesno (sl. 4). Od čitave kompozicije, izvedene u plitkom reljefu (2 cm), sačuvala se polovica na kojoj je prikazan zadnji dio konja u trku i herosova desna ruka i kabanica koja vijori. Dimenzije sačuvanog dijela reljefa iznose 44×18 cm.

Na sepulkralnim monumentima iz Skelana predstave tračkog herosa na konju nisu rijetka pojava (Patsch, GZM 1907, sl. 46, 49, 50; 87, 93), a često ih susrećemo po čitavom srbijanskom i bosanskom Podrinju kao jednu od osobitosti ovog kraja, što ukazuje na stilsko-sadržajno jedinstvo sepulkralne plastike u bosanskom Podrinju i u zapadnoj Srbiji, potvrđeno i drugim elementima.

III. LOZNICA

U Loznici (kod Truhelke Sikirić, oba sela dijeli Loznička rijeka), koja se nalazi oko 30 km nizvodno od Skelana, u blizini Voljevice, dakle u području koje je od početka III vijeka n. e. svakako pripadalo rimskom domavijanskom municipiju u Sasama, sačuvao se na velikoj srednjovjekovnoj nekropoli »Mramorje« sa preko 120 spomenika, svakako najvećoj na potezu uz Drinu, veći broj spolija antičkog porijekla. Na ovoj nekropoli, koja se pruža uz podrinsku cestu, na ušću Lozničke rijeke u Drinu, na kojoj inače prevladavaju stećci u obliku sanduka sa nešto sarkofaga i stela ludmerskog tipa (sve bez ukrasa, ali dosta pravilnih forma), nalazi se i desetak većih, dobro obrađenih antičkih kvadera, zatim tri masivna postolja za nasadivavanje stela (nekoliko sličnih objavio je Patsch iz Skelana) i jedan fragmenat bloka epistilne grede neke monumentalne rimske zgrade. Spominjući ovo kamenje, Radimsky je iznio mišljenje da je »ovdje morala nekoć stajati divotna zgrada«. ¹¹ Slično kamenje, međutim, obično upotrijebljeno kao spolija na srednjovjekovnim grobnicama, nalazi se i na nekoliko drugih lokaliteta uz Drinu u području Bratunca (Voljevica, Bratunac, Podgradac i Jelah), a, kako po svemu izgleda, potiče sa istog arhitektonskog objekta, po svoj prilici sa neke monumentalne zgrade (ili možda sa više njih), koja je stajala u rimskom logoru u »Gradovima« u Voljevici. Loznica je od Voljevice udaljena svega 5 km. O ovom objektu, čiji su arhitektonski fragmenti razneseni na prostoru od Podgraca do Loznice (dakle na razmaku od nekih 10 km), već sam na ovome mjestu pisao, a pokušaj rekonstrukcije te uistinu monumentalne zgrade dao je na istom mjestu Đuro Basler. ¹² Fragmenat epistilne grede iz Loznice — sastoji se od tri fascije arhitrava i plastičnog friza u gornjem dijelu — sasvim je identičan sa nalazima iz Voljevice, Bratunca, Pograca i Jelaha i može se uzeti kao sigurno da potiče sa istog objekta tj. iz Voljevice, kao i već poznati nalazi. ¹³ Što se tiče ostalih lapida iz Loznice, moglo bi se isto pretpostaviti.

Ovo je lijep primjer kakvu su sudbinu u srednjem vijeku doživjeli brojni rimski objekti, razvlačeni kao spolija po okolici i upotrebljavani u prvom redu za nadgrobne spomenike. Za tu pojavu karakteristično je baš Podrinje oko Bratunca, gdje se ulomci rimske arhitekture susreću na brojnim srednjovjekovnim grobljima (Tegare, Voljevica, Biljača, Loznica, Bratunac, Ludmer, Krasanpolje, itd.). Svakako je Drina najčešće poslužila kao najlakši put za prenošenje ovih često vrlo teških lapida, ali su se one prevozile i uz Drinu, uz pomoć volovske vuče ili na saonicama. Tako je, npr., mnogo prihvatljivije pretpostaviti — sudeći po natpisu koji nas obavještava o prokuratoru *argentariarum delmaticarum* — da je dio poznatog palimsesta iz Tegara (B) ovamo dovučen iz Voljevice (Lutfin han), gdje je nađena druga polovica (A), nego obratno, kako se mislilo. ¹⁴ A to možda važi i za ostale rimske spomenike iz Tegara.

IV. TEGARE

U Tegarama, koje leže nekih 10 km uzvodno od Bratunca na samoj Drini, na lokalitetu koji lokalna tradicija povezuje uz crkvu »Ružicu«, također se nalaze antička spolija. Lokalitet je već dao nekoliko antičkih spomenika, ali mu nije ukazana naročita arheološka pažnja.¹⁵

Ovaj položaj zv. Potkunjica tako je zarastao u šikaru i trnje, da mu se u vrijeme ljetne vegetacije ne može prići. Prema pričanju mještana, u sredini šikare, koja pokriva prostor od oko 150 m u promjeru, a nedaleko od obale Drine, nalazi se zemljano uzvišenje koje po svoj prilici potiče od ruine neke zgrade (»crkva Ružica«). Uz rubove šikare — koliko se to u vrijeme reambulacije moglo vidjeti — uz srednjovjekovne spomenike (oblika stela) leže i obrađeni (antički?) kvaderi i jedno postolje rimske stele. U blizini aktivnog seoskog groblja, uza sam rub šikare, naišao sam i na jedan **anepigrafski miljokaz** od vapnenca, visine 1,40, a promjera 0,30 m. Izgleda da je donji dio miljokaza tek u novije vrijeme zašiljen.

Od ranije je poznato da je i podrinjska cesta bila obilježena miljokazima. Tako je Truhelka našao fragmenat anepigrafskog miljokaza u Voljevici, a Patsch objavio epigrafski miljokaz sa imenima careva Trebonija Gala i Voluzijana (151—253) iz Domavije.¹⁶ Ovaj novi nalaz dozvoljava zaključak da je trasa ceste i uzvodno od Loznice (kod Truhelke: Sikirić) bar do Tegara išla uza samu Drinu. Između Tegara i Crvice antički nalazi su rijetki ili ih nema (Faković, Abdulici, Boljevići i Žlijebac), pa je lako moguće, kako naslućuje i Truhelka, da je cesta išla zapadnije preko brdovitog terena kraćim pravcem, da opet izađe na Drinu u Crvici.¹⁷ U Skelanima je ova cesta po svoj prilici prelazila na desnu obalu Drine (skelom ili mostom), povezujući tako Pomoravlje preko planine Tare sa Podrinjem. Tragovi mosta, istina, u Skelanima nisu nađeni, ali na to upućuje postojanje beneficijarske stanice u Skelanima i značajnijeg rimskog naselja u Bajinoj Bašti. Osim toga, i tursko ime Skelani evocira misao na neki važniji prelaz preko Drine od starine. Jedan krak ove ceste vodio je i dalje uzvodno od Skelana do Đurđevca i Klotijevca, ali je, izgleda, na ovom odsjeku bio više lokalnog karaktera. Trasa ovog puta obilježena je srednjovjekovnim nekropolama u Zgunji, Đurđevcu i Klotijevcu i ruševinama srednjovjekovnih gradova Đurđevca i Klotijevca. Mišljenje Domaszewskog da je ova cesta produžavala lijevom obalom od Drine do Foče ne može se prihvatiti, jer za to zbog reljefa terena ne postoje prirodni uslovi. Stari putovi uz Drinu od Višegrada do Slapa i Osata lokalnog su karaktera, osposobljeni samo za karavanski saobraćaj, a samo na izvjesnim dionicama normalne širine za kolski saobraćaj.¹⁸

V. ROGATICA

1. Votivna ara, posvećena Mitri, iranskom božanstvu sunca, čiji se kult u carsko doba proširio po cijelom Rimskom carstvu. Visina 0,99, širina 0,59 i debljina 0,29 m. Spomenik je po visini raščla-

Sl. 5 — Žrtvenik u
čast Mitre (Invicto
Mithrae) iz Rogatica

njen, kao i obično, u tri nejednaka dijela: strehu (v. 22 cm), natpisno polje (v. 62 cm) i bazu (v. 15 cm). Na prednjoj strani strehe, između stiliziranih aktroterija, nalazimo plastičnu spiralnu rozetu koja treba da simbolizira sunce, a to je sam Mitras. S obje strane rozete (Wirbelrosette) urezan je po jedan izduženi bršljanov list. Bršljan, koji je poznat kao simbol Dionizova kulta, vrlo je čest na nadgrobnim spomenicima sa jasno izraženom simbolikom; ali on ovdje ima, vjerojatno, samo dekorativnu ulogu, ukoliko se ne radi o pojavi kulturnog sinkretizma (sl. 5).

Zadnja strana are, koja je stajala prislonjena uz zid, kao i vrh strehe, nisu dotjerani nego ostavljeni neobrađeni, hrapavi. Materijal je ljuti vapnenac.

Natpisno polje (š. 47 cm) ispunjeno je plitko urezanim natpisom u šest redaka, podjednake visine (oko 5 cm). Razmak među dosta nepravilnim slovima nije podjednak. Neukost klesara vidi se i iz toga što se poslužio horizontalnim pomoćnim linijama (plitko urezanim) u svih šest redaka:

Invicto Mit(h)r(ae) / P(ublius) Ael(ius) Clemens / iunior / (duum)vir et q(uin)q(uennalis) / [ES(?)TI ?]; vet(eranus?) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

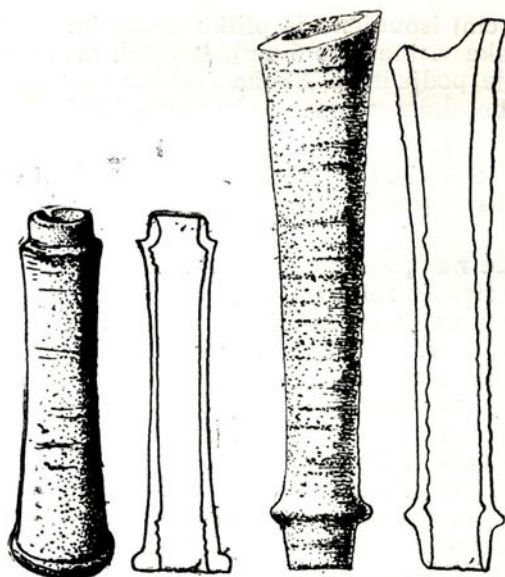
Mitrino ime je i inače na spomenicima često izopačeno (Cumont, *Textes et monuments figurés relatifs aux Mystères de Mithra*, II, p. 532, sadržaj), pa tako i na ovom našem spomeniku. Od ligatura dolaze samo AE u Aelius (r. 2) i ET u veteranus (r. 5). Zbog recentnog oštećenja, ali i krivicom klesara, restitucija prve grupe slova u r. 5 — ESTI (?) nije pouzdana, pa prema tome ni čitanje nije sigurno. Nakon malo neobične titule **duumvir et quinquennalis** očekivali bismo u 5. r. ime grada, u kojem je naš Publije Elije Klemens obavljao navedene dužnosti. Međutim, upravo je to mjesto (koje sa velikom rezervom restituiram kao ES(?)TI) oštećeno i nejasno uklesano. Možda će naknadna revizija natpisa — spomenik je ostao na terenu — dati bolje rješenje.

Natpis bi se po svojim paleografskim karakteristikama mogao vremenski determinisati u kasnije doba, ali nas tročlana onomastička formula dedikanta ovlašćuje da natpis datiramo u vremenski period od kraja drugog do polovice trećeg stoljeća nove ere. To ukazuje i na relativno rani prodor Mitrasova kulta u istočnu Bosnu, gdje mu je ovo treća potvrda. Ovo je ujedno i prvi spomenik Mitrina kulta iz Rogatice, a značajno je da aru postavlja jedan d u u m v i r, što donekle dovodi u sumnju ustaljena shvatanja da su (bar u početku) privrženici Mitrina kulta bili samo siromašni slojevi i vojnici. Mora da se Publije Elije Klemens, koji je sudeći po imenu domorodac, a ne orijentalac, s Mitrinom religijom upoznao dok je bio vojnik.

Dedikant, Publije Elije Klemens mlađi (iunior), bio je u svom gradu duumvir, nosilac najviše municipalne vlasti, pa je sve ovo u isto vrijeme još jedna potvrda municipaliteta antičke Rogatice. Na žalost, natpis ne rješava problem stupnja samouprave antičkog grada u Rogatici — da li je grad bio u rangu municipija ili kolonije. Inače, sa rogatičkih lapida nam je već (dva puta) poznat jedan Publije Elije Klemens, koji je također bio duumvir, odnosno veteran, ali se po atributu **iunior** u r. 3 mora zaključiti da se radi o dosad nepoznatoj osobi¹⁹

Spomenik je pronađen (u martu 1967. g.) u samom centru Rogatice, kraj potoka Toplika, u iskopu na dubini od oko šest metara. Ležao je pod slojem sedre debljine četiri metra. Neke okolnosti nalaza (pećina i vrelo) ukazuju da je spomenik vjerojatno stajao u mitreju (**spelaeum**). Međutim, osim antičkih tegula, drugih nalaza u iskopu nije bilo.

2. Ovo ću izlaganje završiti opisom rimskog vodovoda u Rogatici. Iako Rogatica geografski ne spada u uži pojam Podrinja, antički nalazi iz Rogatice usko su povezani baš za ovo područje.²⁰

Sl. 6 — Keramičke cijevi od vodovoda iz Rogatice (1 : 4)

U Ulici Šahinpašića Muhidina (ranije mahala Podlunj), na području koje je pokrivala antička samoupravna aglomeracija u Rogatici (*colonia Ris...?*), otkopani su 18. maja 1966. prilikom iskopa drenažnog kanala, ostaci rimskog vodovoda. Niz cijelu ulicu su otkopane, na dubini između 0,80 i 1,20 m, vodovodne keramičke cijevi promjera 10 cm (sl. 6). Na ovaj glavni kanal, koji je razvodio vodu iz izvora Toplika ili sa jednog manjeg izvora na Lunju, vezivali su se sa strana — valjda iz pojedinih kuća ili insula — priključci nešto užeg profila (8 cm). Da je glavni kanal vodovoda antičkog porijekla, moglo se sa sigurnošću utvrditi po podlozi od rimske opeke u malteru, na koju su superponirane vodovodne cijevi. Osim toga se u cijelom iskopu već na dubini od 30 cm naniže javlja izrazito rimski (antički) građevinski materijal: obrađena sedra, zidovi od temelja u malteru i veće količine fragmentirane građevinske opeke i krovnog crijepa.

U iskopu, na dubini glavne vodovodne linije, otkopan je i jedan dupondius Lucija Aurelija Vera (161—169), suvladara Marka Aurelija, iz 161. godine, koji sam otkupio od predradnika Osmana Džebo:

A: IMP. CAES. L. AUREL. VERUS AUG. Careva glava na desno.

B: CONCORD. AUGUSTOR. TR. P. COS. II. S. C. Carevi se rukuju. Cohen 31.

Radnici koji stalno rade na komunalnim poslovima pričaju da su iste ovakve keramičke cijevi nalazili i po ostalim ulicama u ovom dijelu grada (niz Toplik, u mahali Lunj, i drugima). Očito je, dakle, da se ulice današnje Rogatice poklapaju (uglavnom) sa rasterom antičkih komunikacija, kroz koje je bio razveden vodovod, i to vjerovatno baš u doba cara Marka (161—180).

Ovaj nalaz iz Rogatice iznosim kao ilustraciju razvijenog urbanizma antičkih gradova na Drini. Slične vodovodne cijevi poznate su također iz Domavije,²¹ za koju postoji i epigrafska potvrda iz 220. g. n. e. po kojoj je **Valerius Super vir egrerius procurator argentariarum balneo publico aquam sufficientem induxit** (CIL III, 12734). U Skelanima, doduše, nisu otkopani ostaci antičkog vodovoda, a ni substrukcije zgrada na većem prostoru, da bi se na osnovu arheološkog materijala moglo govoriti o urbanom rasteru ovog izrazito ravničarskog naselja, koje je po svom položaju dosta slično antičkoj Rogatici, zasnovanoj po rimskoj urbanoj shemi pravilnog ortogonalnog rastera sa gradskom dominantom u sjecištu glavnog karda sa osnovnim dekumanom.²² Međutim, pored brojnih arhitektonskih elemenata monumentalnog profila, urbanizam antičkih Skelana ilustrira i bogati epigrafski materijal, iz kojeg se vidi da je rimsko naselje u Skelanima osim gradske bazilike (a vjerojatno i kurije i ostalih javnih građevina) imalo još najmanje i dva monumentalna hrama, smještenu svakako na gradskom trgu kao i ostale javne zgrade. Takvo je naselje moralo imati i vodovod. Za Domaviju je poznato da je imala kuriju i terme (balneum), a to se također mora pretpostaviti i za dva ostala antička grada u Podrinju. Lijep primjer visoko razvijenog urbanizma još iz kraja I st. n. e. imamo i u Voljevci, gdje se na ravnom terenu uz Drinu, u blizini vojnog logora sa monumentalnim zdanjem, razvilo i manje naselje, svakako po pravilima rimske kastrametacije.

Kako na prvi pogled izgleda, sve su to primjeri čisto rimskog urbanizma, presađeni na ilirsko tlo od rimske vojske ili dedukcijom stranog stanovništva, a bez prisustva autohtonih tradicija, iako ne bi trebalo a li m i n e sumnjati bar u topički kontinuitet ovih naselja još iz predrimskih vremena. Koliki je, međutim, udio tih autohtonih predrimskih tradicija u formiranju samih urbanih cjelina, predstavlja posebnu temu, koja, kada je riječ o unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije, nije dosad proučavana. Međutim, samo primjer Domavije koja se morala prilagoditi ispresijecanoj konfiguraciji terena zadržavši u osnovi kasteljerski raster iz predrimskog vremena, sa objektima plasiranim ispod Grada (kurija, terme, itd.), jasno ukazuje da ne smijemo potcjenjivati ni autohtone tradicije u formiranju novih antičkih urbanih cjelina na Drini, što bi trebalo da bude predmet posebnih studija. Tokom vremena, napose u III stoljeću n. e., kada ovi gradovi proživljavaju svoj najveći procvat, u taj se urbani organizam — kako to potvrđuju brojna epigrafska svjedočanstva — uklapaju i domaći ljudi, u čemu ne bi trebalo gledati samo sposobnost domorodaca da primaju i asimiliraju elemente jedne strane (rimske) civilizacije, nego da dadu i svoj stvaralački doprinos.

NAPOMENE

¹ Srejić, Ispitivanje rimske nekropole u Sasama 1961—1962, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne VI, Tuzla 1965, str. 7 sqq. Usp. M. Baum i D. Srejić, Prvi rezultati ispitivanja rimske nekropole u Sasama, Članci i građa, III, Tuzla 1959. 23 sqq; M. Baum i D. Srejić, Novi rezultati ispitivanja rimske nekropole u Sasama, ibidem, IV, str. 3 sqq.

² Članak o novom natpisu je u štampi (u Arheološki radovi i rasprave JAZU, knj. V).

³ C. Patsch, Iz rimske varoši u Skelanima (Arheološko-epigrafska istraživanja povijesti rimske provincije Dalmacije), Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo 1907, br. 14, sl. 17 i br. 21, sl. 28 = Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Hercegowina, XI, Wien 1909, str. 140—177, sl. 54 i 65.

⁴ Patsch, ibidem. Ostalu literaturu v. u mom članku u Članci i grada VI, str. 119, bilj. 3.

⁵ Patsch, GZM 1907, str. 463—465, sl. 86—91 = WM XI, str. 177, sl. 124—129. Sergejevski, Epigrafski i arheološki nalasci, GZM 1930, str. 163—164, T. IX, sl. 11.

⁶ Patsch, GZM 1907, str. 431—466, br. 20, 27 i 29 = WM XI, str. 140—177, br. 20, 27 i 29.

⁷ Ibidem, str. 464—465 (= CIL III 14219¹⁷ i ¹⁸). Usp. WM XI, 178, sl. 127 i 128. Oba su spomenika propala.

⁸ B. Gavella, Antički spomenici grčko-rimskog sinkretizma u našoj zemlji, Starinar, V—VI, Beograd 1956, str. 43—51.

⁹ Ibidem, str. 456, sl. 62—65 = WM XI, str. 168, sl. 100—103.

¹⁰ Ibidem, str. 453, sl. 50 = WM XI, str. 165, sl. 88.

¹¹ GZM 1892, str. 119. — Isto je mišljenje imao i Truhelka, GZM 1891, str. 242, koji, govoreći o ovoj srednjovjekovnoj nekropoli (u Sikiriću), navodi 50 sanduka i više tesanog kamena. Odavde potiče i cipus sa Atisom koji je Truhelka objavio na istom mjestu. Iz Loznice je i spomenik sa tračkim herosom, a objavio ga je Radimsky, GZM 1889, 44. = WM I, 328, sl. 25.

¹² Članci i grada VI, Tuzla, 1965, str. 95—110, sl. 4 na str. 100.

¹³ O ovom lokalitetu u Voljevici v. moj članak Arheološki pabirci sa područja antičke Domavije, Članci i grada VI, str. 105—107, sl. 4.

¹⁴ Sergejevski, GZM 1940, str. 23. Usp. Patsch, GZM 1907, 433, bilj. 3 i AEM XVI, str. 135. Usp. također Patsch, Zur Geschichte von Sirmium, Strena Buliciana, Zagreb—Split 1924, str. 229—232.

¹⁵ Patsch, AEM XVI, str. 135 i 137; Sergejevski, GZM 1934, str. 14, br. 5 do 8.

¹⁶ Truhelka, Rimska cesta u kotaru srebreničkom, GZM 1891, str. 289. Usp. Ballif, Röm. Strass, str. 42. — Epigrafski miljokaz iz Gradine (Sase) objavio je Patsch u čl. Zur Geschichte von Sirmium, Strena Buliciana, Zagreb—Split, 1924, str. 229—232. — Napominjem da sam trasu ove ceste pronašao u Voljevici, na dva mjesta, u blizini ostataka rimskog logora na lok. Kamenjaci i na lok. Mramorje. Na Kamenjacima se kaldrma može pratiti, zarasla u livadu, više od 100 m, a široka je do 6 m.

¹⁷ Ibidem. Ovdje su sa obalnog područja poznati samo iz Fakovića i Zlijepca, a mogli su biti dovučeni sa drugih lokaliteta. Cf. Serg. Spom, 77, br.

¹⁸ O starim putovima uz Drinu od Višegrada do Žepe v. moj članak »Zaštita spomenika kulture i prirode na području buduće akumulacije HE »Perućac« na Drini«, u arhivu Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH, br.05—810—79/1967, str. 8 do 11.

¹⁹ I. Bojanovski, Rimski kameni spomenici iz Rogatice (Antički urbani centar u Rogatici), Naše starine XI, Sarajevo 1966, str. 143 do 164.

²⁰ Vidi bilješku 19.

²¹ Članci i grada VI, str. 104.

²² Vidi bilješku 19.

ZUSAMMENFASSUNG

ARCHEOLOGISCH-EPIGRAPHISCHE NOTIZEN VON DER DRINA

Im Artikel werden neue Funde aus dem Gebiet des antiken Municipiums veröffentlicht. Es scheint, dass einem neuentdeckten Grabdenkmal, das noch nicht veröffentlicht wurde, zu verdanken ist, dass der Name des Municipiums in Skelani nun gelöst ist: MUNICIPIUM MALVESI(A?)TUM. Die neuentdeckten Monumente bringen sonst keine Auskunft über die römische Herrschaft an der mittleren Drina.

In Crvica, unweit von Skelani, wurde eine dem Jupiter zu Ehre geweihte Nativara und ein Fragment des Cippus mit Attis-Gestalt entdeckt. Titus Flavius Albanus, der Dedikant der Ara, gehörte scheinbar jener Schicht der einheimischen Bevölkerung, die sehr früh die römische Zivität erhielt. Nach der Dreigliedrigen onomastischen Formel des Dedikants urteilend, ist der Monument von dem anderen weder älter, noch jünger von der Hälfte des 3. Jhds.

Die Abbildung des Löwen, als Symbol der Zeit und ihrer Vergänglichkeit, stammt von einem Grabdenkmal aus Skelani, und das Fragment des Reliefs (Bild 4) wurde bereits als Zeichnung von Patsch veröffentlicht (WM XI, S. 165, Bild 88). An den sepulkralen Denkmälern in Skelani sind die Darstellungen des Thrakischen Reiters sonst keine seltene Erscheinung.

Auf einem mittelalterlichen Grabfeld in Loznica befinden sich einige antiken Lapiden, die wahrscheinlich aus Voljevica stammen, wo in der frühen Kaiserzeit ein Militärlager stand. Mit neuen Funden werden die in dieser Zeitschrift VI, S. 101—110 schon veröffentlichten Angaben verollständig.

Ein Meilenstein aus Tegare gab Anlass zu einigen Ergänzungen über die Römerstrasse im Drinatal.

Die Entdeckung der römischen Wasserleitung in Rogatica (colonia Ris.) die durch den Fund eines Dupondius des Lucius Aurelius Verus aus dem Jahr 161 erfolgte, gibt neue Angaben über die Entwicklung der Urbanisation im Drinatal. Die Urbanisation beruht wahrscheinlich auf einheimischen Grundlagen.

Aus Rogatica stammt auch eine neuentdeckte Ara, dem Mithra zu Ehre, die sich wahrscheinlich in einem ihm geweihten Heiligtum innerhalb der römischen Kolonie befand.